

Kaymakçı, Ö. B. (2013). [Review of the book *Din ekonomisi: İnanç, zenginlik ve mutluluk* by Ö. Demir]. *İş Ahlakı Dergisi*, 6(2), 171-177. doi: 10.12711/ijbe.2013.6.2.R004

İktisat–Din Hattında Bir Değerlendirme: Rasyonel Homo–religious = Semavi Homo– economicus?

A Review on the Economy–Religion Nexus: Rational Homo–religious = Heavenly Homo– economicus?

Özgün Burak KAYMAKÇI*
İstanbul Üniversitesi

Din Ekonomisi: İnanç, Zenginlik ve Mutluluk
Ömer Demir
Bursa, 2013, Sentez Yayınları, 268 sayfa.

A. Marshall, iktisadı emperyal bir disipline dönüştüren iktisatçıların alet kutusuna sıradışı bir analiz zenginliği katmış bir isim olmasına rağmen, “İktisadın İlkeleri” kitabının daha ilk sayfasında iktisadi ve dini unsurları tarihe yön veren iki müthiş unsur olarak ele alırken derin bir sezgisellik istemeyen sıradan bir tespitin sahibi konumundadır. Nihayetinde, iktisadın ve dinin yön verici iki başat unsur olarak tespiti, insanlık tarihi samimi bir yönelimle ele alındığında hiç de şaşırtıcı olmamaktadır. Esas şaşırtıcı olan, maddi ve manevi dünyaların kesişim noktasında yer ve anlam bulan insanın, bir taraftan bu iki dünyayı katışıksız bir tarzla ele alan saf araştırma alanları üretirken, diğer taraftan da kendi tarihini bunların birleşik tesirleri altında yazmak zorunda

* Dr. Özgün Burak KAYMAKÇI iktisat alanında doktordur. Çalışma alanları arasında bilim felsefesi, iktisat metodolojisi ve iktisat felsefesi yer almaktadır. İletişim: İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Politikası Anabilim Dalı, Merkez Kampüsü 34452 Beyazıt, Fatih, İstanbul. Elektronik posta: buraken@gmail.com

kalmasıdır. Bu manada, dinin ve iktisadın dönüştürücü güçlerinden daha ziyade, aralarındaki ilişkinin yönünün ve şiddetinin esas zorlu denklemi teşkil ettiği ileri sürülebilir. Bu denklem; “kazanca (paraya) iman” veya “imanın getirileri (rantları)” gibi marjinlerde basit çözüm noktaları sunsa da, çok daha farklı çerçevelerde kendini gösteren, kompleks ve gizemli bir ilişkiler bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kompleks bütünü, din ve iktisadın hem birer *bağımlı* hem de birer *bağımsız* değişken olarak ele alınacağı, kavrayışımızı kolaylaştıracak bir fonksiyonlar kümesine indirgediğimizde ise, iki yollu ve dört boyutlu bir yapıya ulaşılmaktadır. İki nedensellik yolu üzerinde beliren söz konusu dört boyutu şöylece sıralayabiliriz: *i*) İktisadın bağımlı değişkeni olarak din. *ii*) İktisadın bağımsız değişkeni olarak din. *iii*) Dinin bağımlı değişkeni olarak iktisat. *iv*) Dinin bağımsız değişkeni olarak iktisat. Ayrımın daha anlaşılır kılınması için $x=iktisat$, $y=din$ gösterimi yapıldığında sözel olarak ifade ettiğimiz ilişki formal olarak *i*) $y=f(x)$ *ii*) $x=f(y)$ *iii*) $x=f(y)$ *iv*) $y=f(x)$ şeklinde ortaya çıkmaktadır. Göze çarptığı üzere *i*) ile *iv*) numaralı, *ii*) ile *iii*) numaralı ifadeler formel olarak aynı iken bu formel tutarsızlığın literal anlatımda ortadan kalkıyor olması ise iktisat/economics ve ekonomi/economy ayrımında yatmaktadır. Gösterim ve ifade kolaylığından ötürü genelde “iktisat” olarak izah edilenin *i*) ve *ii*) numaralı gösterimlerde “economy”, *iii*) ve *iv*) numaralı gösterimlerde ise “economics” boyutuyla öne çıktığı farkedilebilir. Dolayısıyla; ilişkinin açıklanması yolunda kabaca şöyle bir tasnife ulaşılır: *i*) ekonomi dini (religion of economy) *ii*) dinin ekonomisi (economy of religion) *iii*) dini iktisat (religious economics) *iv*) dinin iktisatı (economics of religion). *Birinci madde*; dini, iktisadın bağımlı değişkeni olarak ortaya koyan yaklaşımı ile dini teslim alan bir ekonomik ilişkiler ağına işaret etmektedir. Marksist analizin, popüler-bilindik anlatımıyla, alt yapı unsuru olarak ekonominin ürettiği bir üst yapı kurumu olarak din, semavi âlemden seküler/maddi boyuta indirilirken, üretim güçlerinin nedenselliğine teslim edilmektedir. Nihayetinde, iktisadi gelişme de dini bağımlılıkların çözülmesi, dini hizmetlere olan ihtiyacın gerilemesi ve dinin siyasetten silinmesine yol verecek olan “sekülerizasyon” kavramının doğal bir üreticisi olmaktadır. Bu nedensellikler neticesinde, üretimdeki verimlilik sorununun çözülmesiyle birlikte yeryüzü ekonomik bir cennete dönüşürken, din iktisata teslim olmakta, nihayetinde iktisat da bir şekilde dinleşmektedir. İkinci

madde; dini iktisadi sonuçlar doğuran bağımsız bir değişken olarak ele alırken, dinin ruh/hayat verdiği (veya atıl kıldığı) bir ekonominin varlığına işaret etmektedir. İnananların inançlarının gereği olarak ortaya çıkmış olan davranışlarının iktisadi sonuçlarının incelendiği bu alanda, M. Weber'in "ideal tip" metodolojisiyle kapitalizm tarihine açılarak tespit ettiği nedensellik, "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü" eserini de iktisat tarihinin bir kilometre taşı kılmaktadır. Üretim ilişkilerine dâhil olmuş bu aktif mümin tipolojisini, iktisadi gerikalmışlığın müsebbibi konumunda maddeden kaçan, pasif ve kaderci mümin tipolojisinin çözümsemesi takip ederken, din-ekonomi ilişkisindeki belirleyicilik vurgusu değişmeden tekrarlanmaktadır. Üçüncü madde; iktisadın dini kayıtlarla yeniden yapılandırılması ve böylece iktisadi bilginin dini bir çerçeve içinde ele alınması temelinde oluşurken, genel olarak "dini iktisat", özel olarak ise "İslam İktisadı", "Hristiyan İktisadı", "Budist İktisadı", "Hindu İktisadı" vb. başlıklar altında kavramsallaşmaktadır. Bu çalışmalar, siyasi bir programın parçası olarak modernitenin sekülerize ettiği sosyal bilimlerde yeniden bir dini hâkimiyet kurmak ve söz konusu seküler bilgi kürelerinin dinin hizmetine verilmesini sağlamak gayretiyle ortaya çıkarken; nihayetinde pozitif iktisat üzerinden temellendirilmeye çalışılan tamlayıcı birer normatif yaklaşım olmak durumunda kalmaktadır. *Dördüncü maddede* ise; iktisat dinin bağımsız değişkeni kılınırken, dini eğilim ve aidiyetlerin iktisadın açıklayıcılığı altında anlaşılır olması amaçlanmakta, toplum ve bireyin dini tercihleri mikro iktisat teorisinin rasyonel çözümsemesine tabi kılınmaktadır. Nihayetinde, çilekeş bir ariften veya münzevi bir keşişten daha ziyade, din pazarına çıkmış bir *homo-economicus*'u resmeden bu yaklaşımın, iktisadın emperyal bir sosyal bilime dönüşmesi hikâyesinin bir ürünü olarak değerlendirilmesi kaçınılmazdır.

Din Ekonomisi adlı çalışmasında Ö. Demir, yukarıda tasnif ettiğimiz söz konusu dört maddeden sadece son üçünün varlığına (kitabının *girişinde*) dolaysızca işaret ederken, çalışmasını da -ifade ettiğimiz- ikinci ve dördüncü maddelere hasrettiğinin altını özellikle çizmiştir. Birinci maddede ifade edilen kavramsal içeriğin, dağınık ve yetersiz de olsa kitabın muhtelif bölümlerinde tartışmaya dâhil edildiği söylenebilir.

Dört bölümden oluşan 268 sayfalık kitabın ilk bölümü anaakım iktisat özelinde iktisat biliminin emperyal karakterinin nedenlerini ve sekülerleşme tezinin yitirilen öneminin sonuçlarını incelerken, konunun daha iyi anlaşılması için de okuyucuya korelasyon ve nedensellik kavramları ve ayrımı hatırlatılmaktadır. İkinci bölüm, iktisadi terminolojinin dini konuları ele alış tarzına olan olası katkıları incelerken, *de-sekülerizasyon* süreciyle birlikte doğan dini yönelimlerin iktisadi yorumuna girişmektedir. Üçüncü bölüm, ekonomik gelişme ve zenginliğin dini nasıl etkilediğini incelerken, *dördüncü bölüm* ise mutluluk ve din arasındaki ilişkiyi sorgulamaktadır.

Ö. Demir'in akıcı ve kolay okunur üslubu kimi okuyucuyu din-iktisat ilişkisinin kolay yazılabilir bir konu olduğu gibi bir intibaya sevk edebilir olsa da, başvuru zengin kaynakçaya göz gezdirmek bile böylesi bir yargıya engel olmaya yeterlidir. Ancak söz konusu kaynakçanın, subjektif bir tercihin neticesi olması kaçınılmaz ve eleştirilemez olan tertibinin, konunun ele alınması yönüyle en doğru sonucu üretip üretmediği ise tartışmalıdır. Nihayetinde, din-iktisat ilişkisi ele alınırken, iki uca farklı yoğunluklarla temas etmiş olan bir eserin içlemi nasıl sorgulanamaz bir tercih probleminin neticesi ise, bu sayısız ihtimallerden biri olarak neşredilmiş bir çalışmanın din-iktisat hattı üzerindeki koordinatları da böylesi bir özgürlüğün doğal neticesi olarak bilinebilir olmak zorunluluğundadır. Bu yönüyle, *Din Ekonomisi* çalışması, sekülerize bir homo-religious için ufuk açıcı olan tüm zenginliğine ve renkliliğine rağmen, çizilmemiş çerçevelerin, konulmamış sınırların içinde kaybolan bir *fotoğraf* gibi durmaktadır. Öyle ki; *din ve özgürlük*, *din ve barış*, *din ve ekonomik zenginlik*, *din ve evrim*, *din ve rasyonellik*, *bilgi*, *irade ve din*, *fayda*, *kıtlık*, *belirsizlik ve dindarlık*, *dindarlık ve boş zaman*, *dindarlık ve kentleşme*, *dindarlık ve gelir artışı*, *dindarlık ve aile*, *dindarlık ve cinsiyet* gibi birçok konu başlığının, konunun derinlikli kavranılmasını sağlayacak tarihi, felsefi ve hatta teolojik bir çerçeve çizilmeden, akan zamanda dondurulmuş bir anın resmedilmesi olarak, din ve dindarlık çevresinde sürekli bir nedensellik arayışında akıp durduğunu ifade etmek, söz konusu *fotoğrafın* anlaşılması bağlamında bir aşırılık olmayacaktır. Okuyucu, bir taraftan metin ilerledikçe elde edilen giderek artan sayıdaki nedensellik/ilişki bütünleri içinde kaybolurken, diğer taraftan da bu bilgilerle nereye varması gerektiğine *a priori* olarak vakıf olduğu varsayılmaktadır. Ancak bu fazlasıyla *nötr* gibi du-

ran, ve belki de en çok bu temelde eleştirilebilecek olan varsayımda bazı uyumsuzluklar mevcuttur. Metnin hiçbir yerinde metafizik duruşunu açıkça/dolaysızca ifade etmeyen akademik tavrıyla yazarın, ibadet ve dindarlık örneklemelerini/çözümsemelerini ağırlıklı olarak İslam dairesi ve kültürü içinden seçen bir metni oluştururken oluşan zıt beklentilere karşılık verebildiği tartışmalıdır. Örneğin; sayfa 105'te başka bir dinin akidesi olarak tenasuh inancı "...ruhun başka bedenlerde tekrar dünyaya geldiği fikrini geliştirmiş, ama bir türlü ölüme çare bulamamıştır." cümlesi içinde faydacı bir üretimin neticesi olarak icad edilmiş salt bir beşer bilgisi olarak mahkûm edilirken *dairenin* dışına dair sahip olunması gereken akademik yansızlığın kaybolduğu gözlenmektedir. Ancak sayfa 98'de "bu yüzden kendisine yer açmak isteyen bir mezhep, akım veya ekol için 'ne olursan ol gel' tavrı makul bir stratejidir." cümlesiyle de -adı anılmasa da güçlü bir çağrısıyla- mevlevilik ve tasavvuf felsefesi oportünist bir stratejiye indirgenmiş olurken, böylece *dairenin* içinin de bu özensiz tavidan payını almış olduğu anlaşılmaktadır. Dahası iktisatla malul bu dilin sayfa 110'da savrulduğu noktanın vardığı talihsizliktir: "Ama dini konularda 'gidip de gelen olmadığı' için geleceğe ilişkin tahminler tümüyle güvene dayalıdır." Böylece, özel olarak islamlıklar için İsra suresinin birinci ayetiyle sabit bir *gidiş-geliş* olarak *Mirac* hadisesi vulgar bir dil ile -sırf varılmaya çalışılan hükümü güçlendirmek uğruna- bahis dışı bırakılırken, din de tüm inananlar için salt bir sosyolojik ikna sürecinin neticesi olarak irrasyonel bir eş-ölçülemezlik (incommensurability) paradigmasına teslim edilmiş olmaktadır. Metnin indirgemeci bir metodolojinin elinde ruhunu teslim ediyor olmasının kaçınılmazlığı tartışması bir yanda dursun, hakikat arayışını böylesi bir indirgemeciliğe teslim eden bir çözümsemenin bu tercihini de en azından daha titiz bir tavırla gerçekleştirmesini beklediğimiz söylenebilir. Öyle ki yazar, bir taraftan sayfa 157'de "son yüzyılda tüm ülkelerde okullaşma oranı her kademedede arttığı için önceki yüzyıla göre dindarlık oranının artması bir yana değişmemesi bile dindarlık ile eğitim arasında negatif bir ilişki olmadığını gösterir." hükmüne varırken; bu hükmün sayfa 193'te -Tablo 3'ün ortaya koyduğu- Türkiye'deki artan eğitim durumu ile dindarlık arasındaki negatif ilişkinin varlığı ile çeliştiğini fark edememektedir. Bu durumu, salt bir özensizlik ya da dikkatsizliğin ötesinde, metodolojik bir angajman kazası olarak da düşünebiliriz. Zira, sayfa 157'deki

hüküm yazarın geniş literatür taraması içinde ulaştığı saygın bir araştırmanın neticesiyken, sayfa 193'teki Tablo da güvenilir bir kurumun verilerinden türetilmiştir. Bu gibi uyumsuzlukların; tarihe, sosyolojiye, felsefeye (*philo-sophia*) ve dolayısıyla *hikmete* uzak kalmış; yani kalitatif yanı eksiltilmiş çalışmaların, gerçekliği çarpıtmadan fakat özgün şartlara bir *anlama* çabasıyla nüfuz ederek hakikati daha kavranabilir kılabilecek felsefi spekülasyonlara duyulan ihtiyacı farketmesiyle aşılabileceğini ümit edebiliriz. Ancak; materyalist-determinist-mekanikçi felsefenin bir yansıması olarak doğanın tekanlamlılığı, heyecansızlığı ve tarafsızlığını temel almış olan Galileo-Descartes-Newton geleneğinden doğan iktisadın, içinden çıktığı paradigmanın ontolojik ön kabulleriyle yoğrulmuşken; ve ölçülebilir olanı yücelten, lineer ilerlemeci bir metalaştırma teorisi olarak nihayetinde aydınlanma ve modernite hareketi sonrası gelişen sekülarizasyon hareketinin hem bir hasılası hem de onu yeniden üreten bir sosyal-politik-akademik söylem olarak karşımızda dururken, bu sıkışmışlık içinde emperyal karakteri ve hesap gücünün verdiği özgüvenle kendini önceleyen değerleri anlamlandırmak, dönüştürmek ve ilişkilerini konumlandırmaktan çekinmeyen bir alan olarak sözünü ettiğimiz çelişkileri ve benzerlerini üretmekten geri durmayacağını da bilincinde olarak bu ümide yaslanmalıyız. İşte bu noktada, iktisadın *mutlak olan* ile kurulacak ilişkisinin analizinde, içinde bulunduğu kısıt ve acziyetlerin bilincinde olunarak davranılmasının, konuyu ele alanlar için de, bir açıdan “tüm bilimlerin ilk keşfinin kendini keşfi” üzerinden bir zorunluluğa işaret ettiği söylenebilir: *Sınır çizmek*. Elbette emperyal bir disipline karşı böyle bir mottunun “yükte ağır” yönlerinin aşıkârlığı ortadadır; fakat yola çıkmak şüphesiz ki varmaktan evladır. Bu açıdan çoğu zaman önceliğin ihlal edilen sınırların tespitinde olacağı da söylenebilir. Siyasi tarihten bir rivayet belki de konunun dramatikliğini ifade etmek açısından ufuk açıcı olabilir. Şöyle ki, Ürdün ve Suudi Arabistan arasındaki sınırın Amman'a doğru olan bir girinti şeklindeki zikzaklı hâli, mükellef bir yemek sonrası bölge haritası üzerinde çalışan W. Churchill'in oburluktan mütevellit bir hıçkırığına bağlanmaktadır. Literatüre “Churchill'in hıçkırığı” olarak geçen bu girintinin, söz söyleme hakkına/söylem gücüne sahip uluslararası güçlerin dinamizmine işaret etmesi açısından her daim güncelliğini koruduğu ortadadır. İşte bu bağlam ve din-iktisat ilişkisi dâhilinde mükellef bir zenginleşme yüzyılı sonrası sosyal bi-

limler haritasına nüfuz etmiş olan emperyalist iktisadın hıçkırıklarına yankı olmaktan ziyade, “iktisadın dinleşmesi” tehlikesi üzerinden konuya yaklaşmanın daha sağlıklı olacağını ifade etmek gerekmektedir. Hayek ve Friedman’ın “Kâinatın Efendileri”, Marx’ın “peygamber”, Schumpeter’in de “İnovasyonun Peygamberi” olarak sunulduğu bir ortamda nihayetinde, faydacı bir rasyonelliğin hem din hem de servet sahibi olmayı gerektireceği hükmünden daha ileri bir ufuk sunamayan çalışmaların ilişkinin özünü ıskalayan bir mecrada kalması da kaçınılmazdır. Bu bahisle, Ö. Demir’in akıcı üslubu ve bilim felsefesi/iktisat metodolojisine emek vermiş yetkin akademik altyapısıyla birlikte, tamamlayıcı bir eser olarak bu damar üzerinden din-iktisat ilişkisine yönelecek olan olası çalışmalarının değerli ve tamlayıcı katkısını beklerken, çok bilindik şu alıntıyla satırlarıma son veriyorum: “Dinsel çile, aynı zamanda ve bizatihi gerçek çilenin bir ifadesi, hem de gerçek çileye karşı bir başkaldırıdır. Din, mazlum mahlûkun iç çekişi, kalpsiz dünyanın kalbi ve ruhsuz koşulların ruhudur.”

